

15. Türkiye Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde Yön Zarfları + Fiil Kalıplaşmasıyla Oluşmuş Birleşik Fiiller¹

Aysun DEMİREZ²

APA: Demirez, A. (2024). Türkiye Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde Yön Zarfları + Fiil Kalıplaşmasıyla Oluşmuş Birleşik Fiiller. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (38), 257-270. DOI: 10.29000/rumelide.1439611.

Öz

Türkçenin söz varlığı türetme, birleştirme, ödünçleme, anlam değışiklikleri, kısaltma, derleme, kalıplaşma vb. yollarla zenginleşir. Ad ve fiil çekim ekleri, cümleler, kelime grupları kalıplaşarak yeni kelimeler türetir. Birleştirme dilde en çok kullanılan türetme yollarından biridir. Birleştirme ve kalıplaşmalar birbiriyle ilişkilidir. Kalıplaşmalarda dil birimleri yapı bakımından sınırlı sayıdaki kelimeyle belirli bir biçim oluşturur; kelime grubu meydana getirir. Ad veya ad soylu bir kelime ya da fiil, bir yardımcı fiille birleşerek yeni bir anlam kazanabilir; aynı yapı kalıplaşma yoluyla da yeni bir kavramı karşılayabilir. Türkiye Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde yön zarfı ve fiil birleşmeleriyle meydana gelen kalıplaşmış birleşik fiiller mevcuttur. Yön zarfı + fiil birleşmesiyle meydana gelmiş kalıplaşmış dil birimleri Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesinde belirli türde kelime grubu oluşturmuştur. Türkiye Türkçesinde *geri kalmak* “gelişmemek, ilerlememek”, *öngörmek* “bir işin ilerisini kestirmek veya bir işin nasıl bir yol alacağımı önceden anlayabilmek ve ona göre davranmak”, *alt etmek* “üstünlük sağlamak, yenmek”, Yeni Uygur Türkçesinde *alğa basmaq* “ilerlemek”, *yuqiri ötmek* “töre geçmek, yüksekçe yere oturmak”, *ilgiri kelmek* “bahtı açık olmak, gelişmek, ilerlemek” vb. sözü edilen kelime grubuna ait kalıplaşmış birleşik fiil örnekleridir. Tek ögeli kalıplaşmış birleşik fiiller arasında “zarf + fiil” bağlantısıyla kalıplaşmış birleşik fiiller üzerinde yapılmış çalışma oldukça sınırlıdır. Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki yön zarfı + fiil kalıplaşmasıyla oluşmuş birleşik fiiller incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kalıplaşma, birleşik fiiller, yön zarfları, söz varlığı, fiil- tamlayıcı ilişkisi, Türkiye Türkçesi, Uygur Türkçesi, kelime grubu.

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmaı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %1

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 21.12.2023-**Kabul Tarihi:** 20.02.2024-**Yayın Tarihi:** 21.02.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1439611

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme

² Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Assoc. Prof., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Literature, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures (Ankara, Türkiye), aysun.demirez@hbv.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0002-9933-6988, **ROR ID:** https://ror.org/05mskc574, **ISNI:** 0000 0004 7221 6011

Compound Verbs Formed By Adverbs of Place + Verb Formulation in Türkiye Turkish and New Uyghur Turkish³

Abstract

Turkish enriches its vocabulary in various ways as derivation, combination, borrowing, meaning changes, abbreviation, compilation, set phrase, etc. Noun and verb inflectional suffixes, sentences, and phrases take a fixed form and create new words. Compounding is one of the most used derivational methods in the language. Combinations and formulations are interrelated with each other. In formulas, language units form a certain form with a limited number of words in terms of structure; It creates a group of words. A noun or nominal word or verb can gain a new meaning by combining with an auxiliary verb; The same structure can also meet a new concept through formulating. In Turkey Turkish and New Uyghur Turkish, there are formulaic compound verbs formed by combining place of adverbs and verbs. Formulaic language units formed by combining place of adverb + verb have formed certain types of phrase in Turkey Turkish and Uyghur Turkish. To fall behind in Turkey Turkish means "not to develop, not to advance", to foresee "to predict the future of a task or to understand in advance how a task will progress and to act accordingly", to overcome "to gain superiority, to defeat", to undercut "to advance", in New Uyghur Turkish, *alga basmaq* means "to be fortunate, to develop, to advance, *yuqiri ötmek* means "to be in good manners, sit high on the ground" etc. They are examples of formulaic compound verbs belonging to the mentioned word group. Among the single element formulaic compound verbs, the studies on formulaic compound verbs with the "adverb + verb" connection are quite limited. In this study, compound verbs formed by place of adverb + verb formation in Turkey Turkish and New Uyghur Turkish were examined.

Keywords: Formulation, compound verbs, place of adverbs, vocabulary, verb complement relation, Turkey Turkish, Uyghur Turkish, phrase.

Giriş

Birleştirme dilde en çok kullanılan türetme yollarından biridir. İki kelime birleşerek yeni ad, fiil veya başka kelime türleri meydana getirebilir. Birleştirme türleri arasında "Bir ad ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiillere (Korkmaz 2009: 790)" birleşik fiil adı verilir. Birleşik fiiller arasında zarf + fiil kalıplaşmasıyla oluşmuş birleşik fiiller bulunur. Kalıplaşmış bu birleşik fiillerin yapıları bir ad ve bir yardımcı fiille oluşmuş birleşik fiil yapılarına benzer ve tek ögeli kalıplaşmış birleşik fiiller arasında incelenebilir.

³ It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 1

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, Article Registration Date: 21.12.2023-Acceptance Date: 20.02.2024-Publication Date: 21.02.2024; DOI: 10.29000/rumelide.1439611

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Birleşik fiiller bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek üzere yan yana gelen kelimeler topluluğudur (Karahan 2011: 73).

Durum dil bilgisi temsilcilerinden Fillmore, fiilin bütün dillerde cümlelerin oluşmasında temel kurucu rol oynadığını belirtir. Bir konuşur bir fiili kullandığında dinleyicide bu fiillerle çağrıştırılan tüm sahneler etkinleşir. Bu anlayışa göre sahnelerin tasarımının zihinde oluşması veya anlamların ve deneyimlerin harekete geçirilmesi sonucunda anlatım araçları seçilir ve başkalarının söyledikleri anlaşılır. Bu çerçevede de dilin betimleme ve öbektelere ayırma işlevi gerçekleşir (Toklu 2013: 90, Lewandowski 1985: 496-500; Bußmann 1990: 368-370'den).

Kalıplaşma bir veya birden fazla birimin göreceli yaygınlık ve kullanım sıklığı sonucunda belirli bir biçime bürünüp çoğunlukla öylece kalması ve yeni anlamdaki biçimiyle anlamın pek dikkate alınmadan uygun bağlamda belirli bir işlevi yerine getirmek üzere tekrar tekrar kullanılmasıdır (Gökdayı 2019: 170). Kalıplaşmalarda kavram, önce belirli biçime girip hafızada saklanır; söyleneceği sırada yeniden üretilmeden veya dil bilgisel olarak ayrıştırılmadan, olduğu gibi hatırlanarak kullanılır, ardışık veya aralı kelimelerden oluşan bir dizi görünümündedir (Wray 2002: 2). Bu dizi için Wray, kalıplaşmış dizi (formulaic sequence) terimini kullanır (2002: 2). Durrant, kalıplaşmalarda ardışık veya aralı olarak dizilen ve kendisini oluşturan alt birimlere ayrılmayıp herhangi bir sebeple birlikte hareket eden dil birimleri içeren dizimlerin ortaya çıktığını belirtir (2016: 37).

Türkçede bu şekilde oluşmuş dil bilgisel kalıplardan biri de yön zarfı + fiil birleşmeleriyle oluşan kalıplaşmış birleşik fiillerdir.

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki yön zarfı + fiil kalıplaşmasıyla oluşmuş eş dizimli kalıplaşmış birleşik fiiller tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. Türkiye Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde Yön Zarfları

Zarflar, fiilden önce gelerek fiili yer, yön, durum, nitelik vb. yönlerden etkileyen, fiilin anlamını belirleyen kelimelerdir. Yön zarfları da hareketin yönünü tayin eder. Türklük bilimi araştırmacılarından Muharrem Ergin (1980: 259); Tahir Nejat Gencan (1971: 343); Zeynep Korkmaz (2009: 498); Tahsin Banguoğlu (1990: 373), Süer Eker (2003: 316) vd. yer ve yön zarflarını aynı grup içinde inceleyip değerlendirmiş ve yer-yön zarflarının fiildeki oluş ve kılışın yerini ve yönünü belirleyen zarflar olduğunu ifade etmişlerdir.⁴

Eski Türkçede yön zarfları *al, ara, asra, asra, iç, ortu, öñ, üsk-üst, taştın, tapa, içre, bärü, yoķaru, kodı* kelimeleridir⁵: *Taş+ra* “dışarı” (Gabain 1998: 65), *taşra yorıyur ti-yin kü äşidip* (E 11) “dışarı yürüyor

⁴ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 5. Baskı, İstanbul: Boğaziçi, 1980; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, 2. Baskı, İstanbul: TDK: 334, 1971; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, 3.bs., Ankara: TDK, 2009; Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, 2. Baskı, Ankara: Grafiker, 2003.

⁵ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Ankara: TDK, 1988: *al* “yan, alt taraf” “alt” *ķum alıya ulnsär* (MII 37, 4) “(su) kum altına girse” (Gabain 1988: 97); *ara* “ara saha” *kalın kuwçağ arasın* (UII 23,18) “kalabalık cemaat arasında”. Gabain, özellikle bu örneğe dikkat çeker: *munuñ ikin(!) arasın* (UII 36, 41) “bu zaman aralığında (bunun ikisi arasında)” (Gabain 1988: 98); *asra* “aşağı, aşağıya” *maytri burhanlığ kün täñri asrasında ağnalım* (USps.177.3) “kendimizi Buda Maitreya, gün tanrının ayaklarına atalım”. Kısaltmalı “aşağıya” (Gabain 1988: 98); *iç* (“iç taraf”) “iç, -da”. *Kar içintä* (Al) “kolun üst kısmında” (Gabain 1988: 98); *ortu* (“orta”) “-nın ortası”. *Linhun ortusın* (al) “nilüferin ortasında”. İsim olarak *ķün ortu yınak* (al) “gün ortasına doğru” (Gabain 1988: 98); *öñ* (“ön”) “ön”. *Sizij öñüñdä* (Gabain 1988: 98); *taştın* (krş. taş “dış”; teşkili ile ilgili olarak krş. *Üst, üstün* “dışında” *sugçtun taştın* (FTh 148) “Su-chou dışında” (Gabain 1988: 98). *üsk* (krş. üst) “karşısında (angesichts)”. *Burhanlar üskintä* (Al) “Budalar’a karşı” (Gabain 1988: 98); *üst* (krş. üsk) “üst”. *Sol kolnuñ üstintä bazın* (U 51) “sol kolunun üstünden bağlasın” (Gabain 1988: 98); *tapa* (tap- “bulmak”tan) “doğru, karşı” (Gabain 1998: 94); *bärü* “beri” *kögmän yışığ b(ä)rü kâ* (To 29) “Köğmen otağının bu tarafına geldik” (Gabain 1998: 99); *yoķaru* (*yoķ “yukarı konmuş” tan; yoķ+a-r- “yukarı kaldırmak, üstte

diye ses işitip (isyan etti diye haber alıp)” (Gabain 1998: 86); *kodı* (kod- “koymak”tan “aşağı”) *s(a)l(a)ηa kodı yorıpan* (IIF,³⁷) “Selenga’nı aşağısına yürüyüp”(Gabain 1998: 95) vb.

Eski Anadolu Türkçesinde *ilerü, girü, aşığa, yukaru, içerü, dışaru (tışaru), berü* zarfları görülür. Bu yer adları çekimsiz kullanıldıklarında yön zarfı olurlar:⁶ *aşağı in-, beri gel-, içeri gir-* vb. Bunlardan başka bir iki yerde *alt, yan, karşı* (Eski Anadolu Türkçesinde *karşu*) adları da zarf olarak kullanılır: *alt et-, yan gel-, karşı gel-, karşı dur-*. Eski Anadolu Türkçesindeki *karşu yat-* “karşıda yat-“ vb. Ergin, *öte* adının da eskiden zarf olarak kullanıldığını belirtir: *öte geç-* vb. Bunlara Eski Anadolu Türkçesinde *taşra (çık-), anaru* “öte” (*git-*) yer zarfları da eklenir (Ergin 1980: 259-260).

Türkçede en sık kullanılan yön zarfları *ileri, geri, aşağı, yukarı, içeri, dışarı, beri* vb. zarflardır.

Muharrem Ergin bu zarflar için “boşlukta bir yer ifade eden yer adlarıdır; aşağı yukarı hepsinde bir yön ifadesi bulunması sebebiyle fiilin yönünü gösterirler” (Ergin 1980: 259) açıklamasıyla yer-yön zarfları ifadesini kullansa da bu zarfların yön zarfı olduğunu kabul eder.

Süer Eker yer zarflarını, diğer zarflar gibi herhangi bir yapım eki almamış ve bir yer ya da yön ifadesi taşıyan yani “eylemin nerede yapıldığını gösteren kelimeler” olarak açıklar: *geri, yukarı, aşağı, içre* (-rA, ArI ile.) (2003: 316). Bu zarflar herhangi bir durum eki aldıklarında cümle içinde yer tamlayıcısı veya nesne durumuna gelir, hareketin yönünü bildirmezler.

Karaağaç da bu konuda Türkçede yer bildiren yaklaşma, bulunma ve uzaklaşma hâllerinin niteliğinin genel olduğunu yani alta / altta / alttan hareket hâli vb. belirtmediğini, alt, üst, iç vb. sözlerinin hâl ekleriyle zarflaştırılmış biçimlerinden yararlandığını ifade eder (2012: 234).

Yeni Uygur Türkçesi dil bilgisi kitaplarında yön zarfları, yer zarfları (orun revişleri) arasında zikredilir ve yer-yön zarfları “işin, hareketin yönünü bildiren zarflar” olarak tanımlanır.⁷

Uygur Türkçesiyle ilgili dil bilgisi kitaplarında yer-yön zarfları (orun revişler) *ıçkiri, taşkırı, neri, béri* (HZUTG 1996: 497); *neri, béri, anda, munda, ilgiri, taşkıri, yuqiri neriraq* (Tehur 2010: 1576); *neri béri, asti, üsti, yiraq, uzaq, yeqin, ıçkiri, taşkıri, ilgiri, unda, munda, aldida, tövendin, yuqiridin, bir yerde, tuşmutuştin, her yaqqa, her yandin, yiraq yeqinda, arqığa, yéniğa, keynide, astida, üstide, şu yerde* (HZUT 2000: 199); *alğa* “ileri”, *aldı* “önü”, *yukuri* “yukarı”, *ıçkiri* “içkeri”, *teşkıri* “dışarı”, *beri* “beri”, *neri* “öte”, *yeqin* “yakın”, *ilgiri* “ileri”, *yan* “yan”, *qarşı* “karşı”, *tüvendiki* “aşağı”(Buran ve Alkaya 2010: 230) olarak verilir.

olmak” “yukarı”. *Tiz yokaru bilkätägi* (TTV A) “dizden (yukarı) bele kadar. Bu kelime, yağur- “yoğurmak” tan-u ile yapılmış zarf-fiille karıştırılmamalıdır (Gabain 1998: 95); *ıçrâ* “içinde” *iki ordu ıçrâ oluruğma täyirilär* (Ch 2) “her iki saray içinde hüküm süren tanrılar” (Gabain 1998: 112); *kodı* (kod- “koymak”tan “aşağı”) *s(a)l(a)ηa kodı yorıpan* (IIF,³⁷) “Selenga’nı aşağısına yürüyüp”. Gabain, *kodı*’nın bu şekilde belirsiz hâlde kullanılmasının nadir olduğunu belirtir. *Üstüntün kodı* (Man. Erz.^{13, 10}) “üstten aşağı(yukarıdan aşağı)”. *Kalıkdan kodı intim* (MIII 23.7) “gökten aşağı indim” (Gabain 1998: 95). *Kodı* (kod-“koymak”tan) “aşağı”. *Üzâ* “üzerinde, üst, vastasıyla, -da” Gabain *üzâ*’nin genellikle “üstüne, yukarıya; üstünde, yukarıda” anlamlarının ifade ettiğini belirtir: *Kişi oğlunda üzâ, (â)çüm (a)pam bum(ı)n kağan ist(â)mi kağan olurmış* (IE.) “kişioğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan (kağan) olmuş” örneklerini verir (Gabain1998: 95). Tarihî süreçte bazı durum ekleri kalıplaşmış, yapım eki işlevi kazanmıştır. -rA yönelme durumu (direktif) eki bu eklerdendir. *İçre, taşra, ücra, üzre* bu kalıplaşmanın görüldüğü yapılarıdır.

⁶ Muharrem Ergin’in vermiş olduğu “geriye dön-, geriye dön-“ (1980: 259) örnekleri “nereye, nereye?” sorularının cevap veren yer tamlayıcısı olduğu için örneklere dahil edilmemiştir.

⁷ Sulayman Seper, Nesirulla Yolboldi (haz.), *Hazırqi Zaman Uyğur Tili*, Şincañ: Şincañ Xelq Neşriyatı, 2000; Çeñ Şilyañ ve Abdurêşit Yakup vd., *Hazırqi Zaman Uyğur Tili Grammatikisi*, Şincañ: Şincañ Xelq Neşriyatı, 1996; Arslan, Abdulla Tehur (2010), *Hazırqi Zaman Uyğur Tili*, Şincañ: Şincañ Xelq Neşriyatı, 2010.

Bu çalışmada Uygur Türkçesinde ad durum eki almayan veya ad durum eki almış olsa da kalıplaşarak donmuş hâlde bulunan, fiilin yönünü işaret eden alga “ileri”, aldı “önü”, yukarı “yukarı”, içkiri “içkeri”, taşqiri “dışarı”, béri “beri”, néri “öte”, yeqin “yakın”, ilgiri “ileri”, yan “yan”, qarşi (karşı), töven “aşağı” yön zarflarıyla oluşturulmuş kalıplaşmış birleşik fiiller incelemeye dahil edilmiştir. Türkiye Türkçesinde de geri / ileri, ön / arka, içeri / dışarı, aşağı/ yukarı, karşı zarfları ve fiil birleşmeleriyle oluşmuş kalıplaşmış birleşik fiiller gözden geçirilmiştir.

2. Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesinde Yön Zarfı + Fiil Kalıplaşması ile Oluşmuş Birleşik Fiiller

2.1. Türkiye Türkçesinde yön zarfı + fiil kalıplaşması ile oluşmuş birleşik fiiller

Dil Bilimin Esasları (2021) adlı çalışmada Kaken Ahanov, Türkçede bitişmeyle bağlanan kelime gruplarının varlığına işaret eder. Ahanov’un vermiş olduğu örneklerden *ilgeri jürüv* “ileri yürümek” (2021: 368) yön zarfı + fiil kalıplaşması örneğidir. Bilindiği üzere fiillerin anlamlarının fonemler kadar ayırt edici özelliği mevcuttur. *Jürüv* “yürümek” fiili, tamlayıcı olarak ileri, geri, sağa, sola, aşağı, yukarı yön zarfları ile kullanılabilir.

Türkçede yön zarfları ve yön bildiren fiiller arasında karşıtlıklar bulunur. Köktürk yazıtlarında geçen *ilgerü* “ileri, ileride, doğuda, doğuya” ve *kirü* “batıda, geride” Kültigin, Güney yüzü) (Ergin 1991: 65) yön ifadeleri, Türkçedeki ilk karşıtlık bildiren zarf örnekleridir. Türkiye Türkçesinde yön bildiren karşıtlıklar arasında sağ/sol, alt / üst, ön / arka, ileri /geri doğu / batı, kuzey / güney, yukarı / aşağı ters anlamları yer alır (Aksan 1998: 131). Türkçede ters anlamlı ikili karşıtlıklar arasında çıkmak / inmek, gitmek / gelmek, düşmek / kalkmak, kaçmak / yakalamak, itmek / çekmek, alçalmak / yükselmek, yatmak / kalkmak, atmak / tutmak, çekmek / bırakmak, vermek / almak fiilleri de bulunur. Kalkmak / kalkmamak, atmak / atmamak biçimsel karşıtlık anlamı taşıırken birbiriyle ilgili olan almak / satmak fiilleri, ast / üst kelimeleri ilişki bakımından karşıtlıkları ifade eder. Aksan, yön gösteren zarflar arasında ön / arka karşıtlığının hem ilişki hem de yön gösteren ters anlamlılık taşıdığını belirtir (1998: 131).

Yön fiilleri ve yön zarfları birbirleriyle hem fiil-tamlayıcı ilişkisi bakımından hem de ters anlamlı ikili karşıtlık açısından bağlantılıdır. Yön zarfları, başka yön zarflarıyla ters anlam ilişkisi kurarken yön bildiren fiiller de başka karşıt fiillerle ters anlam ilişkisi kurabilir. Bağimsal dil bilimi kuramına göre fiil (yüklem), cümlenin bütün öğelerini kendisine bağımlı kılar ve cümleyi yöneten ögedir. Her fiilin ihtiyaç duyduğu durum ekli tamlayıcı farklı olabildiği gibi kendisinden önce almaya ihtiyaç duyduğu zarflar da birbirinden farklıdır. Fiillerin bu ayırt edici özelliği basit, türemiş, birleşik fiillerde de mevcuttur.

Ters anlamlılık ilişkisi barındıran yön fiilleri ve yön zarfları dil biliminde eş dizim (collocation and colligation) terimiyle ifade edilen kalıplaşmış (formulaic) ayrı sözlük maddelerinin oluşumuna sebep olurlar. Nuh Doğan bu konuda belirli kelime ve kelime gruplarının belirli dil bilimsel kalıpları ortaya çıkardığını, dil bilimsel kalıpların da belirli anlamlar ortaya koyduğunu ifade etmiştir (2020: 1955).

Kalıplaşmış birleşik fiillerde dilin veya lehçenin yapısı, dil ve lehçe konuşurlarının tasavvurlarındaki kabulleri ve sık kullanımları da etkilidir. Karaağaç bireye ait olan bir kelime grubu veya cümlenin toplumda genel kabul görerek yaygınlaşmasıyla genelleştiğini, bir süre sonra bütün hâlinde işlem görmeye başladığını, bu biçimde genelleşerek toplumun malı olduğunu, bu genelleşme ve nedensizleşme sürecinin sözlük birimi hâline gelmenin temel koşulu olduğunu ifade eder (Keskin 2021: 136, 2013: 516’dan).

Fiillerin anlam bakımından sınıflandırılmalarında dilin sözlükleri ve derlem tabanlı veri ağları önemli kaynaklardır. Bu çalışmalar sonucunda eş zamanlı dizimler, anlamsal kategoriler tespit edilebilir.

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde yön zarfı + fiil yapısıyla kalıplaşmış birleşik fiil örnekleri için YÖK'e ait bir derlem sözlüğü kullanılmıştır.⁸ Yapılan incelemeler sonucunda Türkiye Türkçesinde tespit edilmiş yön zarfı + fiil kalıplaşmasıyla oluşturulmuş birleşik fiiller şunlardır:

geri (zf.)+kalmak(f.) bu yapıda oluşmuş kalıplaşmış birleşik fiildir. Ayrıca *geri + dönmek, geri + çevirmek, geri + bildirmek, geri + dönüşmek, geri + kalmak, geri + çekmek* yön zarfı ve fiil birleşmeleri de vardır. Geri zarfı ile adlaşmış fiiller de yeni kalıplaşmış birleşik adlar oluşturmuşlardır: *gerikazanım, geridönüşüm, geri dönüşümsüz, geri dönüş sağlama, geri döngü, geri devir, geri kalma, geri kalmışlık, geribildirim* vb. Hatta bu yapılar cümlede nesne biçimleriyle başka fiillerle tamlayıcı ilişkisi kurmuşlardır: *geribildirim ver-*, *geridönüş yapmak; geribildirim almak* vb.

Ger (zf.) + kalmak (f.) “gelişmemek; ilerlememek”, geri + almak “zaptetmek, bölge ya da toprak kazanmak” anlamlarıyla kalıplaşmış birleşik fiil oluşmuştur. Fakat bu yapıların yön zarfı + adlaşmış fiil kullanımları da mevcuttur: genetik *gerikalma; gerikalma analizi, gerikalma nedenleri* vb. geri + bırak-biçiminde kalıplaşmış birleşik fiil, hukuk alanında terimleşmiştir: *hükmün açıklanmasının geri bırakılması*⁹. Ayrıca geri(zf.) + durmak (f.) da kalıplaşmış fiil örneklerindedir: *yemek yeme, içme, konuşma ya da yürüme türünden bir fiili yapmaktan kendini tutmak, geridurmak*¹⁰.

Derlem sözlüğünde rastlanan diğer örnekler şöyledir: *bir buçuk asır geriye gitmek; gitmek ve geri dönmek, geri ödeme, geri getirdi, geri dönmüştür, toprakları geri almak, geri toplanabilmiştir, cam ürünlerin geri dönüşümünün, geri bildirimleri, bu yarışta geri kalmamak, bilinç alanına gerigitmek, geri dönülmez bir süreçtir, ahçı ülkeler tarafından geri çevrilmesi; rütbe ve nişanları geri alınmış, frenleme enerjisini geri kazanımlı fren, bellekten geri çağırma ile hatırlama, geri olan okullaşma; çok gerisinde kalması “gelişmemek, ilerlememek”, geri bağlantılar olarak* vb.¹¹

Ön(zf.) + görmek(f.) birleşmesiyle *öngörmek* birleşik fiili oluşmuş, yeni kazandığı “bir işin ilerisini kestirmek veya bir işin nasıl bir yol alacağını önceden anlayabilmek ve ona göre davranmak” anlamlarıyla da yalın hâlde veya +I öngörmek; +DA öngörmek, +LA öngörmek biçimlerinde yeni bir fiil tamlayıcı ilişkisi kurmuştur: *manyetik soğutma teknolojisinin gelecek yıllardaki davranışını öngörmek; başarılı/ başarısız çalışanın profilini öngörmek; kötü sonuçlarını öngörmek; üretimini kolaylaştıracağını öngörmek; başarılı bir şekilde öngörmek; ideal büyüklüğünü öngörmek; fiyat hareketlerini öngörmek, gelişimine paralel olarak artacağını öngörmek mümkündür; Finansal başarısızlığı öngörmek amacıyla; gelecek zamana ait verileri kestirmek/öngörmek büyük önem taşır; parasal krizlerini öngörmek* vb.¹²

Öne çıkmak kalıplaşmış birleşik fiili “kendini göstermek” anlamıyla kalıplaşmış, *öne çıkmak istemek* biçiminde *istemek* fiiliyle yeni bir birleşik fiil oluşturmuştur: *ayrışmak ve öne çıkmak için kimlik oluşturma; rekabette öne çıkmak; farklılaşarak öne çıkmak; bir adım öne çıkmak istemek; sosyal*

⁸ <https://acikbilim.yok.gov.tr>

⁹ [https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=geri+durmak&submit=&rpp=10\(15.11.2023\)](https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=geri+durmak&submit=&rpp=10(15.11.2023))

¹⁰ [https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=geri+durmak&submit=&rpp=10\(15.11.2023\)](https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=geri+durmak&submit=&rpp=10(15.11.2023))

¹¹ [https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=geri+gitmek&submit=&rpp=10\(15.11.2023\)](https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=geri+gitmek&submit=&rpp=10(15.11.2023))

¹² [https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=%C3%B6ng%C3%B6rmek&submit=&rpp=10\(15.11.2023\)](https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=%C3%B6ng%C3%B6rmek&submit=&rpp=10(15.11.2023))

çalışmalarla da öneçkmak; krizlerde ne tür liderlik özelliklerinin öne çıkabileceği konusu; öne çıkmak isteyen firmalar, vb¹³.

dışarı(zf.) + çıkmak(f.) yapısı *peşinden dışarıçıkılmak; dışarı çıkma hakları; farklı derecelerde dışarı çıkmak*¹⁴ yalın hâlde *dışarı çıkmak* veya +Dan dışarı çık-, +DA dışarı çık- biçiminde kullanılır. **dışarı (zf.) + atmak(f.)** birleşik fiili “ içerden dışarı çıkarmak” anlamında kalıplaşmıştır: *tuz iyonlarını dışarıatmak, yakıt üretim bölgesinden dışarıatmak için, içerisindeki radonu dışarıatmak*¹⁵. *dışarı atmak* kalıplaşmış birleşik fiili -I dışarı atmak; -Dan dışarı atmak biçimlerinde fiil tamlayıcılarıyla kullanılır.

İleri(zf.) + görmek fiili, ileri+(y)+i görmek “gelecekle ilgili tahminler yürütmek” biçiminde anlam değişmesine uğrayarak görmek fiilinin zorunlu tamlayıcısı +I belirtme durum ekiyle kalıplaşmıştır: *karar verici kişilerin ileriye görmek adına sezgilerini ve hayal güçlerini karar alırken kullanmaları*¹⁶-¹⁷ **ileri(zf.) + gitmek; ileri (zf.) + sürmek; ileri(zf.) + gelmek; ileri(zf.) + götürmek** kalıplaşmış birleşik fiilleri de mevcuttur: *ileri sürülemez; ileri gitmek gerekir; daha ileri gitmek; ileri gelenler; adalette ileri gitmek; ileri görüntüleme; ileri gitmek için çalışarak; ileri sürdüğümüz; bu fikri ileri götürememiş*¹⁸ vd.

Alt (zf.) + etmek örneği kalıplaşmış birleşik fiildir: *rekabeti alt etmek*¹⁹ +İ alt etmek biçiminde kullanılır. *altüst etmek; altüst* olmak yapılarında yön zarfları ikileme olarak kullanılmış ve anlam değişmesiyle kalıplaşmış birleşik fiil oluşturmuştur. +I alt üst etmek, +DAn alt üst ol- biçiminde fiil tamlayıcılarıyla kullanılır: *masallarını ataerki ideolojiyi alt üst etmek; yüzyıllardır süregelen ekolojik dengeyi altüst etmek; eski değerlerini alt üst etmek için; bu değerlerin alt-üst olması şeklinde tasvir; örgüt iklimini alt üst eder; alt üst ettiğini, vatandaşları aldattığını iddia ederler; hayatlara sürükleyen muazzam demografik alt-üst oluşlar*²⁰vb.

Aşağı(zf.) + görmek(f.) “birini küçümsemek” anlamında kalıplaşmayla oluşmuş birleşik fiildir.

İçeri (zf.) + girmek(f.); içeri (zf.) + atmak(f.); içeri(zf.) + almak(f.) yapıları da kazandıkları yeni anlamlarla birer kalıplaşmış birleşik fiillerdir: *sayfanın sağından ve solundan içeri girmek suretiyle; mağaraya gelip de içeri girmek istediğimizde*²¹; *içeri (veya içeriye) atmak (veya almak veya tıkmak) vb.*²²

13

[https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=%C3%B6ne+%C3%A7%C4%B1kmak&submit=&rpp=10\(15.11.2023\).https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?rpp=10&etal=0&query=%C3%B6n&scope=/&group_by=none&page=2\(15.102023\).](https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=%C3%B6ne+%C3%A7%C4%B1kmak&submit=&rpp=10(15.11.2023).https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?rpp=10&etal=0&query=%C3%B6n&scope=/&group_by=none&page=2(15.102023).)

14

[https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=d%C4%B1%C5%9Far%C4%B1+%C3%A7%C4%B1kmak&submit=&rpp=10\(15.11.2023\).](https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=d%C4%B1%C5%9Far%C4%B1+%C3%A7%C4%B1kmak&submit=&rpp=10(15.11.2023).)

15

[https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=d%C4%B1%C5%9Far%C4%B1+atmak&submit=&rpp=10\(15.11.2023\).](https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=d%C4%B1%C5%9Far%C4%B1+atmak&submit=&rpp=10(15.11.2023).)

16

<https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=ileriye+g%C3%B6rmek&submit=&rpp=10>

17

Sağa dönmek, sola dönmek, sağa bakmak; sola bakmak yapılarında sağ+a ve sol+a yer tamlayıcısı olması ve kalıplaşma içermediği için inceleme dışında tutulmuştur: Hz. Adem sağa baksa neşelenip gülerler. Sola baksa ağlayıp üzülürler; O katta melekler ayakta saf tutup teşbih okurlar

(<https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=sa%C4%9Fa+d%C3%B6n&submit=&rpp=10> (15.11.2023);

[https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=sa%C4%9Fa+gel-&\(15.11.2023\).](https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=sa%C4%9Fa+gel-&(15.11.2023).)

18

<https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=ileri+gitmek&submit=&rpp=10> (15.11.2023).

19

<https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=altetmek&submit=&rpp=10> (15.11.2023).

20

<https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=alt%C3%BCst+etmek&submit=&rpp=10> (15.11.2023).

21

[https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=i%C3%A7eri+girmek&submit=\(16.11.2023\).](https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?scope=%2F&query=i%C3%A7eri+girmek&submit=(16.11.2023).)

22

<https://sozluk.gov.tr/> (16.12.2023).

Karşı(zf.) + gel-, karşı(zf.) + çık-, karşı(zf.) + dayan-, karşı(zf.) + diren-, karşı(zf.) + koy- yapıları da birer kalıplaşmış fiildir: *karşı çıkararak; krizlerle sık sık karşı karşıya gelmek; karşı karşıya kalan; çevre şartlarına karşı dayanıklı olması; ekonomik krizlere karşı psikolojik direniş; öğretmene karşı gelmek; karşı gelenlerin cezalandırılacağını; geleneğine karşı gelmek; karşı karşıya kaldıkları; beklentilerine karşı gelmek; karşı çıkmasını imkânsız kılmuştur; karşı bir yanıt olarak gelişmiştir; oksitlenmeye karşı gösterdiği direnç; karşı karşıya kalınacaktır; karşı koyma, karşı karşıya kalırlar; karşı karşıya gelmek; sönümlemeye karşı dayanıklı; karşı-devrimci cephe* vd.²³

+A karşı gel-, +A karşı koy-, +A karşı dayan-, +A karşı çık-, +A karşı diren- biçiminde kalıplaşan bu birleşik fiillerin tamlayıcıları +A ad durum ekidir.

Görüldüğü üzere Türkçede yön zarfı ve fiil kullanımlarında bu yapılar öncelikle çok anlamlı hâle gelmiş, sonra da kalıplaşmış dil birimleri oluşturmuşlardır: *Uzak durmak, geri kalmak, ileri gitmek, karşı gelmek, ileri sürmek* gibi yapılar kalıplaşmalarla oluşmuş deyimlerdendir. *Girmek, çıkmak, gelmek* vb. yön bildiren her fiil, taşıdığı anlam ve tamlayıcısına (valens) göre diğer fiillerden farklı bir şekilde yön zarflarıyla kelime grubu oluşturmuşlardır.

Leyla Karahan, zarfın cümlelerin genellikle seçimlik ögesi olduğunu fakat seyrek olarak cümlede zorunlu öge olarak bulunduğunu belirtir (2010: 32). Yön zarfları hareketin yönünü işaret ettikleri için cümlede yön fiillerinin zorunlu öğeleri olurlar. Kullanım sıklığı ve cümlede oluşturdukları diziler de kalıplaşmaları hızlandırmıştır.

2.2. Uygur Türkçesinde yön zarfı + fiil kalıplaşması ile oluşmuş birleşik fiiller

Bilindiği üzere fiil-tamlayıcı ilişkisini fiilin anlamı belirler. Türk dilinin lehçelerinden olmakla beraber her lehçede fiil-tamlayıcı ilişkisi farklılık içerebilir; fiil- tamlayıcıları olan ad durum ekleri dışında yön zarfları da birer tamlayıcıdır ve bu zarflar lehçeden lehçeye farklılık gösterebilir. Ana Türkçede aynı anlamda olan fiiller de farklı yön zarflarıyla kullanılabilir. Hatta kullanım sıklığı sebebiyle farklı anlamda yeni kalıplaşmış dil birimleri oluşturabilir.

Yeni Uygur Türkçesinde yön zarfı + fiil birleşmesiyle oluşmuş kalıplaşmış birleşik fiiller mevcuttur. Bu fiillerin bir kısmı Yeni Uygur Türkçesi sözlüklerinde ayrı bir sözlük birimi olarak ifade edilmiş bir kısmı da yön zarflarıyla ilgili anlam açıklamalarıyla ilgili örnek cümleler içerisinde yer almıştır. Bu çalışmada Uygur Türkçesi sözlükleri²⁴ taranmış ve aşağıda belirtilen yön zarfı + fiil birleşmeleriyle oluşmuş kalıplaşmış dil birimleri tespit edilmiştir:

alğa “ileri, ön taraf” (YUT:9) (İL I 169)²⁵ Eski Türkçede **al** “ön” zarfı +GA yönelme eki olarak kalıplaşmış, **alga** “ön, ileri” anlamını kazanmıştır.²⁶ *Al* yön zarfının +GA yönelme ekiyle kalıplaşmasında fiillerin rejimi meselesi etkilidir. *al* zarfı bir fiilden önce getirildiğinde, fiilin birinci derecede ihtiyaç duyduğu tamlayıcı +GA yönelme ekidir. Uygur Türkçesindeki *sür-, çiq-, maŋ-, ilqirili-, bas-, taşli-, ket-, bastur-* fiillerinin de tamlayıcıları da zarf olarak *al* ve +GA yönelme ekidir. Uygur Türkçesinde *alga + basmak;*

²³

[https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?rpp=10&etal=0&query=kar%C5%9F%C4%B1+gelmek&scope=/&group_by=none&page=8#:~:text=%C3%A7%C4%B1kmaz%C4%B1n%20%C3%BCstesinden%20gelmek\(15.11.2023\).](https://acikbilim.yok.gov.tr/discover?rpp=10&etal=0&query=kar%C5%9F%C4%B1+gelmek&scope=/&group_by=none&page=8#:~:text=%C3%A7%C4%B1kmaz%C4%B1n%20%C3%BCstesinden%20gelmek(15.11.2023).)

²⁴ *Uygur Tilinin İzahlı Luğiti I* (1990) Şincaŋ: Milletler Neşriyatı; *Uygur Tilinin İzahlı Luğiti V* (1991) Şincaŋ: Milletler Neşriyatı; *Uygur Tilinin İzahlı Luğiti VI* (1998) Şincaŋ: Milletler Neşriyatı; Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (çev. İklil Kurban), TDK, Ankara, 1995.

²⁵ *alğa qarap* “ileri doğru” (YUT: 9) örneği kalıplaşma ile ilgili yeterince bilgi içermez. İnceleme dışında tutulmuştur.

²⁶ A. Von Gabain (1988), Eski Türkçede *al* “yan, alt taraf” “alt” açıklamasıyla *kuŋ alğa ilnsär* (MIII 37, 4) “(su) kum altına girse” (Gabain 1988: 97) örneklerini vermiş olsa da birçok çağdaş Türk lehçesinde *al* zarfı “ön” anlamı ile kullanılmaktadır.

alğa +sürmek; alğa + ilğirilimek; alğa + mañmaq alğa + çiqmaq biçiminde kalıplaşmaya uğrayarak birleşik fiil oluşturmuşlardır. Bu kalıplaşmış yapılar farklı anlamlar kazanmış ve deyimleşmişlerdir. Yön zarfıyla ilgili sözlük açıklamaları şöyledir: **Alğa** (İL I 169) 1. “ileri, ön tarafa” 1.1. *alğa mañmaq* “ileriye gitmek; gelişmek” 1.2. *alğa ilğirilimek* “öne ilerlemek, gelişmek”. 1.4. *alğa taşlımaq* “öne taşmak; aşmak” 1. ...*Quruğan deryalar yéñi yolida, örkeşlep su aqti, alğa taşlandı* (İL I 169). 2. mec. “Bir olay, bir durum için mücadeleye çağrı; atıl çağrısı” *“Uluğ ğelibiler üçün alğa!; Düşmenni yoqitiş üçün alğa !” dédi yaridar varqirap* (İL I 169).

Yukarıdaki açıklama *alğa* (zf.) +fiil yapısında kalıplaşmış iki örneği de içermektedir: ***alğa mañmaq*** “ileriye gitmek; gelişmek”, ***alğa ilğirilimek*** “öne ilerlemek, gelişmek”. Bu örneklerin dışında ayrı sözlük birimleri olarak aşağıdaki örnekler de mevcuttur:

alğa basmaq 1. “ön tarafa yürümek, ileriye yürümek.” *Sen muşu yol bilen bir kilométr yol yürüp burulup alğa öt qadem bassañ mana şu öyniñ işikini körisen.* 2. mec. “Revaclanmak, ilerlemek.” *İdiyide alğa basqanlarni vaqtda teqdirlep, arqıda qalanlarğa ilham bériş lazim* (İL I 169).

alğa basturmaq “ilerletmek, geliştirmek”(YUT: 9).

alğa sürmek 1. “ilerletmek; geliştirmek” *...cem’iyetni alğa sürgili bolidu* (İL I 169) 2. “fikir vermek; fikrini belirtmek” *U da’im öz pikirini alğa süridu* (İL I 169). ***alğa sürmek*** “öne sürmek” (YUT 10).

alğa çiqış “öne çıkmak” (YUT: 10).

Uygur Türkçesinde Eski Türkçede **al** “ön” zarfından türetilmiş **aldi** “ön, yüz” kelimesi mevcuttur: ²⁷

aldi kelimesi bir fiilden önce getirildiğinde fiilin ihtiyaç duyduğu tamlayıcıyı da alarak kalıplaşmıştır. *Aldığa* “önüne” bir yer zarfı *aldi* +ğa çiq- ; *aldi*+ğa sal-; *aldi*+ğa baq-; *aldi* +ğa öt- ; *aldi* +ğa bar- yapıları ihtiyaç duyduğu tamlayıcı ek ve zarfla kalıplaşarak birleşik fiil oluşturmuştur:

aldığa çiqarmaq 1. “Birini herkesten öne çıkarmak” (İL I 162); 2. mec. “bir iş ya da meselede mesuliyeti artmak” (İL I 162) *...axirida sultanni aldığa çiqirip qoydi* (İL I 162).

aldığa salmaq 1. “öne geçirip yürütmek” (İL I: 162) *...harvisini aldığa sélip , başlap mañdi* (İL I 162). 2. “Bir konuyu, bir işi başkalarının görüşüne sunma” *...bu işni ularniñ aldığa sélip kélinlar* (İL I 162); 3. “arkadan gidip gözeterek yürümek” (İL I 162); *...ikki déhqanni aldığa sélip heydep kelmekte* (İL I 162).

aldığa qarimaq “önüne bakmak” *...Ötmüşte bolğan işlarni nezerdin saqit qılıp, aldimizğa qarışimiz lazim* (İL I 162).

aldığa ötüvalmaq “bir işi kendini herkesin önünde yere koymak” (İL I 162). *...hemminiñ aldığa ötüvaldi* (İL I 163).

aldığa barmaq “birinin görüşüne müracat etmek” *Biz uniñ aldığa barayli* (HZUT 2000: 199).

²⁷ *aldi terep* (İL I 161); *işikniñ aldida oturmaq* 1. “Huzuru; karşısı” *...doxturxane başliqini uniñ aldığa evetti* (İL I 162); *Mexsut alimniñ aldığa keldi* (İL I 162); 3. “Güzeli, âlâsı, öne çıkani” (İL I 162); 4. “başı, önceki, ilki” *Baqalniñ aldi yaxşı, qassapniñ keyni yaxşı (Maqal)* (İL I 162). 5. “önceki, evvelki” *...aldida turğan yimiriş meslisinimu...* (İL I 162) 6. Örtmece yapılarak cinsel organı ifade için kullanılır (İL I 162).²⁷

aldida “önde” *Ular aldimizda mañdi* (HZUT 2000: 199) cümlesinde bir yer tamlayıcısı iken *aldida* kelimesi almış olduğu eklerle kalıplaşmış ve éyt-, mañ- fiillerinin tamlayıcısı olarak kullanılmıştır. **aldida éyt-** “önünde söylemek; yüzüne söyle-” (YUT 9); **aldida mañmaq** “lider olmak; öncü olmak” *Kadirlar bir qedem aldida méñşi kérek* (İL I 165) örneklerinde yön zarfı +fiil kalıplaşmasıyla birleşik fiil oluşturmuştur.

aliddin (zf.) “ön” (İL I 165)²⁸; **aliddin** +fiil yapısıyla kalıplaşmış birleşik fiillerde ad durum eki +Din ve yön zarfı **aldi, ötmek** fiilinin zorunlu tamlacılarıdır.

aliddin ötmek “izin istemek; ricada bulunmak; saygısızlık yapmak” (YUT 9) *Ata-anamniñ aliddin ötsiñiz obdan bolur* “Ata anamdan ricada bulursanız iyi olur”; *Uniñ aliddin öttim* “Onun önünden geçtim; ondan izin aldım” (YUT 9); *U aliddin çiqti* “ O önüme çıktı” (YUT 9); *aldiğa qarap* “önüne bakarak”; *U aldiğa qarap cönevedi* “ O önüne bakarak gidiverdi” (YUT 9).

aliddin ötküzmek “rızasını aldırarak, bir iş için onay aldırarak” ...*men xotunlirimni çaqirip, aliddin ötküzüp qoyay* (İL I 165).

Uygur Türkçesinde yukarı yön zarfı Uygur Türkçesi sözlüklerinde *yuqiridin ~ juqiridin; juqiri* “yüksek, yukarı” (YUT 185) (İL VI 618) açıklamasıyla verilmiştir.

Yuqiri (zf.)+ fiil birleşmesiyle oluşmuş kalıplaşmış birleşik fiil örnekleri şunlardır:

yuqiri ötküzmek (İL VI 618) “töre geçmek; yüksekçe yere oturmak” ...*Molla Zeydinni hörmət bilen yoqiri ötküzdi* (İL VI 618). *juqiri ötüñ!* “Yukarı geçin!” (YUT 185).

yuqiriğa yamaşmaq “bir mertebeye erişmek için hareket etmek, titremek” (İL VI 620) *Şiripcanmu yuqiriğa yamişışta ziyapet sovğa -salamni pelempey qilivatmamdu?* (İL VI 620).

yuqiri kötürmek “ileri götürmek, geliştirmek” (İL VI 621) *Xelqimizniñ bilim seviyisini yoqiri kötürüş için savatsızlıqni tügitişelvette zörür* (İL VI 621).

yuqiri örlimek(İL VI 621) 1. “yükseğe çıkmak, yükselmek”. 2. mec. “mertebesi, yeri büyümek.” 3. “çoğalmak” *kent ezaliriniñ emgeki teri hésabğa ekber yoqiri örlaydu* (İL VI 621) *yuqiriğa örlimek* (UT 192). *Balılar, künséri yuqiri örleñlar* (UT 192).

İçkiri, taşqiri (dışarı), **beri, néri** yön zarfıyla meydana getirilmiş kalıplaşmış birleşik fiil örnekleri şunlardır:

İçkiri (içkeri) “içeri” (YUT 172) *Talada turmay, içkiri kirinlar* (HZUTG 1996: 497)

taşqiri “dışarı” *taşqiriğa çiqmaq* “dışarı çıkmak”; *taşqiriğa mal élip çiqmaq* “ dışarıya mal götürmek”; *taşqiridin mal élip kirmek* “dışarıdan mal getirmek” (YUT 393).

Béri “beri, bu yana” zarfı *béri kel-*; *béri qara-* biçiminde kullanılır: *Béri keliñ* “Beri gelin.”; *Béri qaray* “Beri bakın” (YUT 38); *Kasim, siz béri keliñ* (HZUTG 1996: 497).

²⁸ **aliddin toğra ötmek** “saygısızlık etmek” (İL I 165) *Aldiridin toğra ötüp qoyğan bolsam keçürgeyli* (İL I 165); *Ustazlarniñ aliddin toğra ötmesli herbir sap dil okuñuñiniñ vicdaniy burçı* (İL I 165) örnekleri de bulunur.

Néri “öte”²⁹ *nériraq* “biraz öte” *néri* zarfı, *néri* +*tur-* birleşmesiyle kalıplaşmıştır: *Yoldaşlar, néri turuñlar* (HZUTG 1996: 497); *Maşinidin nériraq tur* (Tehur 2010: 1576).

İlgiri 1. “daha önce, daha ileri” 2. “İleri” zarfı, **İlgiri (yön zarfı) + fiil** birleşmesiyle oluşmuş kalıplaşma örnekleri **ilgiri kel-** ve **ileri ket-** birleşik fiilleridir. Bu birleşik fiiller asıl anlamlarından uzaklaşmış deyim anlamı kazanmışlardır:

ilgiri kel- “bahtı açık olmak; gelişmek; ilerlemek” anlamında birleşik fiildir: *Atisidin qarğış alğan ilgiri kelmes* “Atasından beddua alan kimsenin bahtı açık olmaz” (YUT 174).

ilgiri ketmek “aşırıya kaçmak” biçiminde de kalıplaşmıştır.

Yan zarfı ile ilgili sözlük açıklaması şöyledir: 1. “bedenin sağ ve sol tarafı” (İL VI 506); 2. “huzuru, karşısı, önü” (İL VI 506); 3. mec. “cep” anlamındadır.

Yan (zf.) + fiil yapısında kalıplaşan birleşik fiil **yan başlımaq** “yan yatmak; uzanmak”. *Biraz yanbaşlap dem alaylı* “Biraz uzanıp dinlenelim” biçiminde kullanılır.

yan basmaq “tarafına almak, yardım etmek, desteklemek” anlamıyla kullanılır. *Muşundaq vaqitlarda ayrim savaqdaşırım maña yan bésip meni cédel içidin qutuldurup alatti* (İL VI 506); *...xatalıqğa yan bassaq, bu ularğa ziyanlıq* (İL VI 506). *Yan* zarfı tay- “eğilmek” fiiliyle de kalıplaşmıştır: **yantaymaq** “eğilmek” (YUT 458); **yantaytmaq** “eğmek, yana eğdirmek” (YUT 458) örnekleri görülür.³⁰

Tövendin, töven “aşağı, alçak, düşük” (YUT 424) zarfı kör- yardımcı fiiliyle **töven körmek** “kendinden aşağı görmek, hor görmek (İL 5 374) biçiminde kullanılır: *Biz yekke déhqanlarni töven körsék...* (İL V 374); **töven çüşürmek** “aşağı indirmek; küçümsemek, küçük görmek” (YUT 425) de başka bir kalıplaşma örneğidir.

Uygur sözlüklerinde **keyn (keyni)** 1. “arka taraf, geri” (İL IV 563).2. “gövdenin arkası” 3. “hayvanların kuyruğuna yakın kısmı” 4. “arkada bırakmak” 5. mec. *keyindin külmek* “arkasından gülmek” (İL IV 563) anlam açıklamasıyla verilen *kéyin* zarfı “geri” anlamıyla *yan-*, *yandur-*, *ket-* fiilleriyle kalıplaşmış birleşik fiiller oluşturmuştur:

kéyin yanmaq “geri dönmek” (YUT 199); **kéyin yandurmaq** “geri çevirmek; reddetmek” (YUT 199); **kéyin çekinmek** “geriye çekilmek” (YUT 199); **kéyin ketmek** “geriye gitmek; gerilemek” (YUT 199) biçiminde kalıplaşmış birleşik fiil olarak kullanılır.

Zarflar hareketin çeşitli özelliklerini bildirir. Yön zarfı + fiil birleşmelerinde kelimeler başlangıçta belirttikleri anlamlarla kullanılıyor olsalar da bu yapılardan bazıları toplumsal kullanımlarındaki sıklık sebebiyle kalıplaşmış birleşik fiil oluştururlar ve ayrı bir sözlük birimi niteliği kazanırlar. Bu birleşik fiiller deyimleştiklerinden bu kelimelerin yerine eş anlamlıları dahi getirilemez. Türkiye Türkçesinde *ileri gitmek* “gelişmek, ilerlemek” yön zarfı + fiil birleşmesi Yeni Uygur Türkçesinde *alğa + basmaq* “ilerlemek; gelişmek” (yön zarfı +fiil) biçiminde ifade edilir.

²⁹ *néri yaqta* “ötede” (YUT 189); *néri-béri* “öteye beriye; oraya buraya; öyle böyle”; *néridin* “öteden”; *nériqi* “öteki”; *néрки öyde* “öteki evde” (YUT 189) biçiminde de kullanılır.

³⁰ Bu fiil tabanına yapıp ekleri ulanarak yeni kelimeler türetilmiştir: Yanbésişliq “tarafarlık” (YUT 458); *yanbésişliq etmek* “tutmak; tarafarlık etmek” (YUT 458) burada yeni bir ad oluşturduğu için incelemeye dahil edilmemiştir.

Gitmek, basmak fiilleri, “nereye?” sorusuna cevap vermesi beklenen fiillerdir: ileri git- öne arkaya, aşağı, yukarı, içeri dışarı, uzak, yakın zarfları ile kullanılır. Yükleme sorulan her soru derin yapıyı ortaya çıkarır. Dili ya da lehçeyi konuşan, derin yapıyı bilir. Lehçeler arasında da tasavvurlar ve fiili tamamlayan durum ekleri ve zarflar farklılık gösterir.

Kalıplaşmalarda dilin veya lehçenin yapısı, dil ve lehçe konuşurlarının tasavvurlarındaki kabulleri ve sık kullanım oldukça etkilidir.

Sonuç

Türkiye Türkçesinde aşağı / yukarı, ileri / geri Yeni Uygur Türkçesinde ilgiri / kéyin, yuqiri / töven vb. ters anlamlı yön zarfları ve fiiller yeni anlamlar taşıyacak biçimde yön zarfı + fiil yapısında kullanıldıklarında kalıplaşmış birleşik fiiller oluştururlar.

Günümüzde iletişim araçlarının yaygınlığı kalıplaşmaları daha da hızlandırmıştır. Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesinde birleşik fiil kalıplaşmalarını incelenirken ölçüt olarak kalıplaşmış yapılarda her iki unsurun yeni bir kavram için kullanılmış olmasına dikkat edilmiştir.

Kalıplaşmış birimlerin özelliklerinden biri, o kültüre özgü nitelik taşımasıdır. Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesi aynı dilin lehçeleri olsalar da aynı kavramı ifade etmek için farklı yön zarfı ve fiiller tercih ederek aynı dizimde kalıplaşmış birleşik fiiller oluşturmuşlardır. Ters anlamlılık ve karşıtlık ilişkisi ile oluşmuş birleşik yapıların sıklıkla kullanılması kalıplaşmayı yaygınlaştırmıştır. Toplumda kabul gören bu kalıplaşmalar örneksene yoluyla başka eş dizimli kalıplaşmalara da sebep olmuştur.

Yön zarfı + fiil birleşmesiyle oluşan kalıplaşmış yapılar Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesinde oldukça fazladır. Bu kalıplaşmalar birleşik fiil yapılarının yeni bir sınıflandırma ihtiyacını da ortaya koymaktadır. Ayrıca ses bilgisi bakımından belirli bir kelime / ses grubu içerisinde sıralanan, fonetik olarak baskın ve zayıf sesler arasında etkileşim bulunur ve birbirine yakın öğeler birbirlerini etkilerler; dilde yakınlık ilkesi diye de ifade edilen bu durum sayesinde telaffuz kolaylaşır veya zorlaşır; zordan kolaya ifade yaygındır. Yön zarfı + fiil birleşmelerinde fonetik ses uyumunun olduğu yapıların daha çok kalıplaştığı görülür.

Türkiye Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde yön bildiren fiillerden her bir fiilin ihtiyaç duyduğu durum ekli tamlayıcı ve yön zarfı farklı olduğundan farklı biçimde kalıplaşmış birleşik fiiller görülür. Yön fiilleri ve yön zarflarındaki ters anlamlılık ilişkisi, sözlük birimi oluşturacak eş dizimli kalıplaşmış birleşik fiillerin oluşmasına yol açar.

Birçok birleşik fiilde görülen ses türemesi, ses düşmesi vb. ses olaylarına yön zarfı + fiil kalıplaşmalarında rastlanmamıştır.

Yapılan incelemede Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış birleşik fiillerin bitişik veya ayrı yazımında tereddütler yaşandığı da dikkati çekmektedir.

Kısaltmalar

Akt.	Aktaran
çev.	Çeviren
f.	Fiil
haz.	Hazırlayan
HZUT	Sulayman Seper, Nesirulla Yolboldi (haz.) (2000), <i>Hazırqi Zaman Uygur Tili</i> , řıncañ: řıncañ Xelq Neşriyatı.
HZUTG	Çeñ řİLYAÑ ve Abdurēit YAKUP vd. (1996), <i>Hazırqi Zaman Uygur Tili Grammatikisi</i> , řıncañ: řıncañ Xelq Neşriyatı.
İL	Abliz Yakup vd., <i>Hazırqi Zaman Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti</i> . C. 1-6, Milletler Neşriyatı, Pekin.
mec.	Mecaz
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı
YUT	Emir Necipoviç Necip (1995), <i>Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü</i> (çev. İklil Kurban), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
zf.	Zarf

Kaynakça

- Ahanov, K. (2021), *Dil Bilimin Esasları* (Akt. Murat Ceritođlu), Ankara: TDK.
- Aksan, D. (1998), *Anlambilim*, Ankara: Engin.
- Banguoğlu, T. (1990), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Buran, A.; Alkaya, E. (2020), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 7.bs., Ankara: Akçağ.
- Doğan, N. (2020), "Türkçede Sözcük ve Dil Bilgisi İlişkisi: Dil Bilgisel Eřdizim Kalıpları", *Anemon Muř Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020(8), s.1945-1957.
- Durrant, P. (2016), "Formulaicity Within Turkish Words", *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, C.13, S.2, s.35-52.
- Eker, S. (2003), *Çağdaş Türk Dili*, 2. Baskı, Ankara: Grafiker.
- Emir Necipoviç, N. (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (çev. İklil Kurban), Ankara:TDK.
- Ergin, M. (1980), *Türk Dil Bilgisi*, 5. Baskı, İstanbul: Boğaziçi.
- Ergin, M. (2009), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- Ergin, M. (1991), *Orhun Abideleri*, 14.Baskı, İstanbul: Boğaziçi.
- Gabain, A. V. (1988), *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- Gencan, T. N. (1971), *Dilbilgisi*, 2. Baskı, İstanbul: TDK Yay:334.
- Gökdayı, H. (2019), "Türkiye Türkçesinde Kalıplaşma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, C.12, S.68, Yıl:2019.
- Karaağaç, G. (2012), *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul: Kesit.
- Karahan, L. (2010), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ.
- Keskin, E. G. (2021), "Karaçay-Malkar Türkçesinde Kalıplaşma Örnekleri: Sözlükselleşmiş Cümleler ve Sözcük Grupları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/ Journal of Turkish World Studies*, 21/1 Yaz-Summer 2021, s.133-149.
- Korkmaz, Z. (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri: şekil Bilgisi*, 3.bs., Ankara: TDK.
- Seper, S., Yolboldi, N. (haz.) (2000), *Hazırqi Zaman Uygur Tili*, Sincañ: Sincañ Xelq Neşriyatı.

Şilyaň, Çeň; Yakup, Abdurêşit vd. (1996), *Hazirqi Zaman Uygur Tili Grammatikisi*, Şincaň: Şincaň Xelq Neşriyati.

Tehur, A. A. (2010), *Hazirqi Zaman Uygur Tili*, Şincaň: Şincaň Xelq Neşriyati.

Toklu, O. (2013), *Dilbilime Giriş*, 5. bs., Ankara: Akçağ.

Uygur Tiliniň İzahliq Luğiti I (1990) Şincaň: Milletler Neşriyati.

Uygur Tiliniň İzahliq Luğiti V (1991) Şincaň: Milletler Neşriyati.

Uygur Tiliniň İzahliq Luğiti VI (1998) Şincaň: Milletler Neşriyati.

Wray, A. (2002), *Formulaic Language and the Lexicon*, Cambridge: Cambridge University.